

اخلاق نوع دوستی در آثار عطار نیشابوری

دکتر محمد امین شمس نیا*، دکتر محمد امیر عبیدی نیا، دکتر محمد حسین خان محمدی

گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه ارومیه

(تاریخ دریافت: ۹۸/۱۲/۲۵، تاریخ پذیرش: ۹۹/۲/۲۸)

چکیده

زمینه: اخلاق نوع دوستانه از جمله مضامین مورد توجه اندیشمندان اسلامی به ویژه اهل عرفان است. از میان عرفای ایرانی، آثار عطار نیشابوری از نظرگاه پرداختن به مفاهیم بشردوستانه قابل توجه است. عطار هم به دلیل کثرت آثار و هم به دلیل آشنایی با مبادی فقه و تفسیر، به نوع انسان، عنایت ویژه داشته است. این تحقیق به روش توصیفی - تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای به انجام رسیده است و بر آن است تا مفاهیم اخلاق نوع دوستانه را در کلام عطار در مذاقه نقد و نظر آورد.

نتیجه گیری: یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که اخلاق نوع دوستانه در ابعاد مختلف مورد توجه عطار بوده است. در دایره رحمت و عطف انسان عطار، نوع بشر دارای کرامت ذاتی است، لذا فارغ از رنگ، نژاد، زبان و دین حقوقش پاس داشته می‌شود. اخلاق مبتنی بر نوع دوستی در اشکال محبت به خانواده، خویشاوندان، همسایگان، استاد، ایتم، اسرا و حتی غیرمسلمانان، در کلام عطار تبلوری قابل توجه یافته است. این توجه از آن نظر اهمیت دارد که اهل عرفان به طور عام و عطار نیشابوری به عنوان یکی از برجسته‌ترین نمایندگان این طبقه اجتماعی به طور خاص، قرن‌ها قبل از دست‌یابی بشر متمدن امروز به ساز و کار ترویج اخلاق نوع دوستی، این اندیشه‌ها را در کلام خود باز نموده‌اند.

کلیدواژگان: اخلاق، ادبیات تعلیمی، عرفان اسلامی، عطار نیشابوری، نوع دوستی.

سرآغاز

فریدالدین عطار نیشابوری، از شعرای سرآمد در قلمرو عرفان اسلامی است. عدم تعلق به ارباب قدرت (۱) و آشنایی با درد و رنج مردمان روزگارش به دلیل حرفه عطاری‌اش (۲)، ویژگی‌های خاصی به شعر او بخشیده است که در میان اقران و هم‌عصران او تا این اندازه مسبوق به سابقه نیست. یکی از نتایج حاصل از حرفه و طرز زندگانی عطار، توجه ویژه به اخلاق مبتنی بر بشردوستی است. هیچ شاعر و اندیشمندی در آن عصر، نظیر توجهی که عطار به بشردوستی نشان داده، نداشته است. جدا از تأثر او از محیط زندگی، مشرب عرفانی او نیز در این زمینه بسیار مؤثر بوده است. برای عارفی که از دیدگاه او فلسفه خلقت جهان، نوع بشر است و تمام آفرینش در گرو هستی اوست، (۳) روشن است که این بشر تا چه اندازه می‌تواند حائز اهمیت باشد و به تبع آن مودت او نیز قابل توجه خواهد بود. جدا از موارد پیش گفته، نکته دیگری که می‌تواند در غنای اخلاق نوع دوستانه عطار اثرگذار باشد، وسعت اطلاعات او در علوم دینی و به ویژه تفسیر قرآن است. کتب او مشحون است از مضامینی که از آیات قرآن سرچشمه می‌گیرد (۴). کثرت آثار عطار موجب گشته است که زمینه‌های بیشتری از اخلاق نوع دوستی، در آثار او تجلی یابد.

هر دو عالم از برای آدمی است از ملک بی آدمی مقصود چیست؟

(۵)

عطار نیشابوری در آثار خود از میان موضوعات مختلف عرفانی عنایت ویژه‌ای به اخلاق عرفانی داشته است. وی در تلاش است تا طرحی اخلاقی را بر اساس مبانی عرفانی به تصویر کشد. از جمله آثار ملازمت اخلاق، توجه به نوع دوستی است. اگر مبانی اخلاقی مورد توجه عطار تلفیقی از فضیلت‌گرایی^۲، نتیجه‌گرایی یا وظیفه‌گرایی^۳ به حساب آورده شود، تصویری دور از حقیقت نیست، چراکه بر اساس آنچه از آثار او برمی‌آید، می‌توان به برداشت‌هایی از هر سه رهیافت دست یافت. محور اخلاقی عطار بر فضیلت‌گرایی استوار است، چه فضیلت‌گرایی اخلاقی خود در بردارنده نتیجه‌گرایی و وظیفه‌گرایی نیز هست. چون از طرفی با توجه به اینکه در اخلاق عرفانی عطار، غایت انسان کمال و تحقق استعدادهای جان است که عالی‌ترین مرتبه آن قرب الهی و مقام آیینگی جمال خداست و در فنا حاصل می‌شود، نوعی از غایت‌گرایی تبلور می‌یابد. در عین حال چون تحقق این غایت، وظیفه خاص انسان است، و وظیفه‌گرایانه است؛ یعنی، انسان از آن‌رو که انسان است، بایسته

برخی از مفاهیم اخلاق نوع‌دوستی اشاره کرده‌اند، اما پژوهش حاضر از نظر ساختار، شمول و مصادیق به کلی با آن‌ها متفاوت است. هر آنچه را که محقق می‌خواهد در مطالعه ملموس خود در جامعه دریابد، سخنوران با شامه تیز خود بوییده؛ با ذائقه حساس خود چشیده؛ با گوش جان شنیده و با چشم دل دیده‌اند. پس نقد و بررسی آثار ادبی فرصتی مغتنم است تا بتوان به اندیشه‌های مردمان در گذر روزگاران دست یافت. اندیشه‌هایی که بن‌مایه‌های اصالت و تمدن و فرهنگ به شمار می‌آیند و شناخت و معرفی آن‌ها، گامی است در راستای معرفی فرهنگ و تمدن یک ملت.

اهمیت پژوهش حاضر از دو جهت است: اول بیان کارکردهای اخلاق نوع‌دوستی در ادبیات فارسی و دوم نقش ادبیات فارسی در تقویت بنیان‌های اخلاقی جامعه. نگارنده به روش توصیفی - تحلیلی و با استناد به منابع کتابخانه‌ای این پژوهش را به انجام رسانده‌است. هدف از انجام این پژوهش، بررسی اخلاق در اندیشه عطار و نمایاندن جنبه‌های نظری و عملی اخلاق نوع‌دوستانه در آثار وی است.

عرفان اسلامی در هر برهه و جایگاهی منادی صلح و آشتی برای مردمان بوده‌است. شعرای عارف به عنوان زبان گویای بخشی از این مشرب، در باز نمود اندیشه‌های آن نقش بسزایی داشته‌اند. عرفان به عنوان راه و رسم توأم با تساهل و تسامح، هم در آموزه‌های اخلاقی - انسانی خود و هم در قالب رفتار عاملان به مبانی آن، در میان مردمان به شأن و منزلت انسان و نگاه نوع‌دوستانه به نوع بشر کوشیده‌است (۱۲). پژوهش در باب این گزاره‌های اخلاقی و انسانی تلاشی است در جهت نمایاندن زوایای اندیشه اخلاق نوع‌دوستی صوفیان. بشر متمدن امروز بیش از هر زمان دیگری تشنه برخورداری از چنین رویکردهای اخلاقی است. نمایاندن چهره دلپذیر این اندیشه‌ها و غور و واریسی آن، نشان ارج و اهمیت والای اخلاق نزد ایرانیان به طور عام و اهل عرفان به طور خاص است.

مصادیق اخلاق نوع‌دوستی^۴ در کلام عطار

چنان‌که اشاره رفت، از دیدگاه عرفانی عطار نوع بشر در هر صبغه و دیانتی دارای ارزش است. این ارزش ذاتی انسان است. نوع بشر ارزشمند است و این بار ارزشی برای او حقوق و جایگاهی به ارمغان می‌آورد که باید پاس داشته‌شوند.

* نوع‌دوستی در باب والدین

از جمله مهم‌ترین و مقدم‌ترین مصادیق اخلاق نوع‌دوستی که در قرآن و روایات اسلامی بر آن تأکید شده‌است، رعایت اخلاق محبت^۵ به والدین است. حقوق والدین، از آموزه‌های اخلاقی^۶ و دینی در سنت اسلامی است. در آیات قرآن چندین بار به نیکوکاری^۷ به والدین سفارش شده است: وَصِيًّا الْاِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حَسَنًا (عنکبوت: ۸). ذکر این سفارش در قالب مکرر «و بالوالدین احساناً» بلافاصله پس از امر به «عبادت خدا» و نهی از «شرک ورزیدن به او» است. (بقره: ۸۳؛ نساء: ۳۶؛ انعام: ۱۵۱) همچنین، مقارنت «سپاسگزاری از پدر و مادر» با «شکرگزاری از خدا» (اشکر لی و لوالدیک لقمان: ۱۴) از اهمیت ممتاز این آموزه اخلاقی و دینی حکایت دارد. «پدر و مادر در اجتماع خانوادگی نسبت به فرزندان

و شایسته است که چنین غایتی در او تحقق یابد. (۶) بدیهی است که نوع‌دوستی یک فضیلت و عامل به مبانی آن فضیلت‌گراست و برخوردار از اخلاقی فضیلت‌گرایانه. غایت انسان دست یافتن به کمال انسانی است که از دل خلق برمی‌خیزد و سرانجام به خلق منتهی می‌شود؛ یعنی، «سیر من الخلق الی الخلق بالحق»، غایت کمال است و بسیاری از اهل عرفان از معتقدان به معاشرت اجتماعی بودند و از انزوا و عزلت‌نشینی برحذر می‌داشتند. (۷) در این صورت غایت‌گرایی اخلاق انسان‌مدار که در عرفان متبلور است، خودنمایی می‌کند. از آن‌جا که انسان در برابر خالق وظایف و تکالیفی دارد که ملزم به انجام آن‌هاست، گاهی این الزام، مستلزم انجام وظایفی در حق خلق خدا نیز می‌شود که پیامد مباشرت آن، اخلاق وظیفه‌گرایانه است. (۸)

پژوهش در باب اخلاق نوع‌دوستی در ادبیات، حوزه‌ای فراخ‌دامن است. این حوزه را می‌توان به دلیل ماهیت آن، نوع ادبی خاصی تلقی کرد که در جهان کم‌نظیر است. اما این حوزه فراخ، هنوز آن‌گونه که شایسته است مورد کاوش پژوهشگران قرار نگرفته است. درباره اخلاق نوع‌دوستی در کلام عطار، پژوهش مستقلی به نگارش درنیا آمده‌است، اما در باب اندیشه عطار پژوهش‌های ذیل به قلم محققان حوزه ادب فارسی نگاشته شده‌است. اغلب این آثار به طور ضمنی، در اثنای غور در اندیشه‌های عطار به مفاهیم اخلاق نوع‌دوستی وی نیز اشاره کرده‌اند.

نویسنده کتاب دریای جان، در کتاب دو جلدی خویش، ضمن بیان سیر اندیشه عطار، برخی از مفاهیم مرتبط با اخلاق نوع‌دوستی وی را نیز بازنموده‌است (۱). نویسنده «صدای بال سیمرغ» درباره زندگی و اندیشه عطار، ضمن نقد و بررسی آرا و اندیشه‌ها و آرمان‌های عطار، در بخش‌هایی از کتابش، اندیشه‌های نوع‌دوستانه وی را نیز از نظر گذرانده‌است (۹). پایان‌نامه «بررسی حقوق بشر در آثار مولوی و عطار»، در میان پژوهش‌های حاضر، قرابت بیشتری با مفاهیم اخلاق نوع‌دوستانه عطار دارد. اما پژوهش مذکور، مفاهیم نوع‌دوستانه را در کلام عطار تنها در دو منظومه وی (مصیبت‌نامه و منطق‌الطیر) واکاویده‌است، همچنین مفاهیم نوع‌دوستی را با مصادیق اعلامیه جهانی حقوق بشر سنجیده‌است. مضافاً این‌که نامبرده فلسفه حق را در آثار عطار و مولوی بررسی کرده‌است و از نظر کلیت آثار، شکل و ماهیت به کلی با پژوهش حاضر متفاوت است (۱۰). در پایان‌نامه کارشناسی ارشد با عنوان «نوع‌دوستی و صلح‌طلبی از دیدگاه عطار نیشابوری» برخی از مفاهیم عمدتاً اخلاقی عطار و آموزه‌های تعلیمی وی، تحت عنوان حقوق بشر با تکیه بیشتر بر کتاب پندنامه عطار که مشحون از مضامین تعلیمی و تربیتی است، بررسی شده‌است (۱۱). مقاله «نظریه اخلاقی عرفانی عطار نیشابوری» که در آن نویسنده اخلاق عرفانی عطار را در قالب یک نظریه اخلاقی منسجم تبیین می‌سازد، او برای بیان نظریه اخلاقی عطار، سه دیدگاه متعارف اخلاقی نتیجه‌گرایی، وظیفه‌گرایی و فضیلت‌گرایی را با هم تلفیق می‌کند (۶). پژوهش حاضر مصادیق اخلاق نوع‌دوستی عطار را با گزاره‌های از آثار عطار، در مذاقه نقد و نظر آورده‌است و ضمن بیان مبانی نظری، مصادیق آن را از کلام عطار تحلیل و ارائه کرده‌است. پژوهش‌های پیش‌گفته به صورت ضمنی به

«نقل است که از عیال او پرسیدند: چون شیخ خشم گیرد شما دانید. گفتند: دانیم. چون از ما بیازارد، آن روز با ما نیکی بیشتر کند و نان و آب نخورد و گریه و زاری کند و گوید الهی ترا بچه آزردهم تا ایشان را بر من بیرون آوردی. الهی، توبه کردم؛ ایشان را به صلاح باز آر. ما بدانیم و توبه کنیم تا شیخ از بلا بیرون آریم.» (۸)

عبدالله مبارک به هنگام عزیمت برای جهاد، از ذخیره نفقه همسرش می پرسد. همین گفت و گوی کوتاه در بردارنده نکات اخلاقی ارزشمندی است:

«نقل است که زن وی چنان بود که گفت: من به غزو می روم. زن را گفت: تو را چندی نفقه ماند. گفت: چندان که زندگانی بخواهی ماند. گفت: زندگانی به دست من نیست. گفت: روزی هم به دست تو نیست.» (۸)

* نوع دوستی در باب فرزندان

از جمله فضایی که در عرفان اسلامی بر آن تأکید شده است، اخلاق رفتار نیکو^۱ با فرزندان است. یکی از مسائلی که مادر به آن فکر می کند، موضوع شیر دادن و چگونگی آن است. با توجه به این که ارزش تغذیه با شیر مادر به اثبات رسیده است، بسیاری از فعالان حوزه اخلاق بر این باورند که تغذیه با شیر مادر از حقوق اولیه کودک است (۱۵). عطار در این باره گفته است:

چنان کان طفل حیران می درآید به رزقش شیر پستان می فراید

همی کان طفل را تقدیر کردند به رزقش در دو پستان شیر کردند

(۱۶)

از آن جا که یکی از وظایف والدین توجه به تربیت اخلاقی و دینی فرزندان است، عطار در ابیات زیر مبنای تربیت اخلاقی و دینی فرزندان را چنین یادآور می شود:

ای پسر، چون احمق و جاهل مباش یک دم از یاد خدا غافل مباش

هر که او از یاد حق غافل بود از حماقت در ره باطل بود

هیچ از فرمان حق گردن متاب بهر وام، آزاده را دامن متاب

(۵)

عطار در شرح احوال فضیل بن عیاض قولی را از او یادآور می شود، که یکی از پیغام های آن نیکویی کردن در حق فرزند و در واقع رعایت حقوق آنان است:

«گفت: دیار اسلام چون خانه تو است و اهل آن عیالان تو. زُر اباک و آکرُم اخاک و آحسین علی ولدک. زیارت کن پدر را و کرامت کن برادر را و نیکویی کن به جای فرزند.» (۸)

و در کلامی منسوب به عبدالله مبارک، رسیدگی به امور خانواده از جمله فرزندان را حتی در هنگام غنودن چنین یادآور می شود:

به منزله ریشه درختان، نسبت به شاخه ها، چنانکه نسل و موجودیت شاخه های درخت بسته به ریشه آن است، همچنین پایه گذار زندگی فرزند پدر و مادر وی هستند و نظر به اینکه جامعه انسانی از دو طبقه والدین و اولاد ترکیب یافته، ریشه اصلی جامعه همان پدر و مادر می باشند.» (۱۳) «هرگاه والدین - پدر و مادر - تنگ دست و فقیر و بی چیز باشند و پسرشان قادر به تأمین هزینه زندگی آنان باشد، نفقه آنان در این حال، بر پسرشان واجب است.» (۱۴)

عطار در نظم و نثر به رعایت حرمت^۲ والدین سفارش کرده است. در ابیات ذیل بعد از ادای فرض الله، رضایت والدین بر هر چیزی مقدم شمرده شده است:

چار چیز است از عطا های کریم با تو گویم یادگیرش ای سلیم

فرض حق اول به جای آوردن است والدین از خویش راضی کردن است

(۵)

در تذکره الاولیاء، داستان دو برادر را بازمی گوید که یکی در ادای فریضه الهی اوقات را مستغرق می داشته است و دیگری خدمت مادر را نصب العین ساخته است. در کشاکش حق الله و حق والدین با استعانت از الهامی که در خواب به فرزند طاعت گزار دست می دهد، خدمت به والدین نیازمند بر طاعت پروردگار غنی بی نیاز رجحان داده می شود:

«نقل است که شیخ گفت: دو برادر بودند و مادری. هر شب یک برادر به خدمت مادر مشغول شدی و یک برادر به خدمت خداوند مشغول بود. آن شخص که به خدمت خدا مشغول بود، با خدمت خدایش خوش بود. برادر را گفت: امشب نیز خدمت خداوند به من ایثار کن. چنان کرد. آن شب به خدمت خداوند، سر به سجده نهاد. در خواب دید که آوازی آمد که برادر ترا بیامرزیدیم و تو را بدو بخشیدیم او گفت: آخر من به خدمت خدای مشغول بودم و او به خدمت مادر. مرا در کار او می کنید. گفتند: زیرا که آنچه تو می کنی ما از آن بی نیازیم و لیکن مادرت از آن بی نیاز نیست که برادرت خدمت کند.» (۸)

* نوع دوستی زوجین

اخلاق در روابط زناشویی در موارد بسیاری مورد توجه عطار قرار گرفته است. در ابیات زیر، عطار یکی از حقوق مرد بر زن را که حفظ عفت و پاک دامنی است از زبان زنی که شوهرش به سفر حج روانه شده است، خطاب به برادر شوهرش که نسبت به او چشم ناپاکی در پیش گرفته است، یادآور می شود:

به خود خواندش به زور و زر و زاری برون راند آن زن از پیشش به خواری

بدو گفتا نداری از خدا شرم برادر را چنین می داری آزر

(۵)

در تذکره الاولیاء در بیان رضایت^۳ زن و خلق نیکوی زوجین چنین آمده است:

«و گفت: کسی که او را عیال و فرزندان بود ایشان در صلح بدارد و به شب از خواب بیدار شود، کودکان را برهنه بیند، جامه بر ایشان افکند، آن عمل او از غزو فاضل تر بود.» (۸)

*نوع دوستی در حق همسایگان

در زندگی اجتماعی، رعایت حقوق هم‌جواری انسان‌ها امری بدیهی است. اجتماعی زیستن موجب می‌شود که انسان‌ها در کنار هم باشند و بر مؤمنان است که حقوق همسایگی را با حسن هم‌جواری^{۱۱} نسبت به هم و حتی نسبت به غیرمسلمان به جای آورند.

عطار در الهی‌نامه و نیز در تذکرة‌الاولیاء ماجرای از حسن بصری ذکر می‌کند که به او خبر می‌رسد که همسایه گبرش ناخوش احوال است، چون درد همسایه از حد می‌گذرد، حسن را شکیبایی نمی‌ماند و می‌گوید: هر چند او گبر است، همسایه است و به عیادتش می‌رود.

«حسن در بصره استاد جهان بود یکی همسایه گبرش ناتوان بود

مگر هشتاد سال آتش پرستی گرفته بود پیشه جور و مستی

بنام آن گبر شمعون بود در جمع همه سر پیش آتش داشت چون شمع

چو بیماری او از حد برون شد حسن را درد دل در دل فزون شد

به دل گفتا که باید رفت امروز عیادت را و پرسیدن در آن سوز

چه گر گیری ز بی‌سرمایگان است ولیکن آخر از همسایگان است»

(۱۶)

اما ماجرای ذیل در بردارنده عالی‌ترین حس نوع دوستی است؛ تیمارداشت احوال همسایه را بر فرض الهی فزونی دادن، نشانگر شأن و شکوه احساس عاطفی نسبت به همسایگان است که در عرفان اسلامی و به ویژه کلام عطار نمودهای فراوانی دارد.

«گفت: سی سال بود تا مرا آرزوی حج بود و از پاره‌دوزی سیصد و پنجاه درم جمع کردم. امسال قصد حج کردم تا بروم. روزی سرپوشیده‌ای که در خانه است حامله بود، مگر از همسایه بوی طعمی می‌آمد. مرا گفت: برو و پاره‌ای بیار از آن طعام. من رفتم به در خانه همسایه. آن حال خبر دادم. همسایه گریستن گرفت و گفت: بدان که سه شبان‌روز بود که اطفال من هیچ نخورده بودند. امروز خری مرده دیدم. بار از وی جدا کردم و طعام ساختم، بر شما حلال نباشد. چون این بشنیدم آتش در جان من افتاد. آن سیصد و پنجاه درم برداشتم و بدو دادم. گفتم: نفقه اطفال کن که حج ما این است.» (۸)

*نوع دوستی در مورد غیر مسلمانان

اندیشه اهل عرفان در قبال انسان مبتی بر ارزش ذاتی وی است؛ یعنی، حقوق انسان از آن نظر که انسان است پاس داشته می‌شود، فارغ از هر گونه صبغه نژادی، دینی و ... «در اجتماعات صوفیه، اخوت^{۱۲} و برادری حکم‌فرماست، ولی اخوت و برادری به تدریج ابعاد گسترده‌تری پیدا کرده، برادران دینی مسلمان را نیز در برمی‌گیرد که در بین آن‌ها باز هم خویشاوندان و همسایگان و مالیک گروهی تشکیل می‌دهند که مدعی

حقوق خاص و بالاتری برای خود هستند و سپس در فاصله معینی، کفار نیز در جامعه رأفت اسلامی پذیرفته می‌شوند. (۱)

عطار به عنوان نماینده اندیشه عرفان اسلامی، حکایاتی به نظم و نثر دارد که متضمن والاترین مرتبه اخلاق نوع دوستی است:

«نقل است که در همسایگی او گبری بود و کودکی داشت. این کودک می‌گریست که چراغ نداشتند. بایزید به دست خویش چراغی در خانه ایشان برد. کودکشان خاموش شد. ایشان گفتند: چون روشنائی بایزید درآمد، دریغ بود که به سر تاریکی خویش شویم.» (۸)

ماجرای ذیل نیز در زمینه رعایت حقوق غیرمسلمان قابل توجه است:

غازی از کافری بس سرفراز خواست مهلت تا که بگذارد نماز

چون بشد غازی نماز خویش کرد بازآمد جنگ هر دم بیش کرد

سپس فرد کافر از مسلمان خواست تا او را مهلت دهد که او نیز آداب دینی خود را به جای آورد. مسلمان چون دید کافر سر بر خاک عبادت نهاده‌است، با خود اندیشید که فرصتی مهیا شده است تا کار او را یکسره سازد. خواست او را به زخم شمشیر زند که ناگاه هاتفی از غیب او را نهیب زد:

ای و اوفو العهد برناخوانده گشته کز، بر عهد خود نامانده

بودت از کافر وفا و ایمنی کو وفاداری تراء گر مؤمنی

ای مسلمان، نامسلم آمدی در وفا از کافری کم آمدی

مجاهد مسلمان از این سخنان متحیر شد و از سراپایش عرق شرم جاری شد. وقتی فرد کافر او را گریان مشاهده کرد و در حالی که شمشیر در دست دارد، مات و مبهوت شده‌است:

گفت گریان از چه‌ای برگفت راست کین زمان کردند از من بازخواست

بی‌وفا گفتند از بهر توام این چنین گریان من از قهر توام

چون کافر این سخنان را از زبان مجاهد آشکارا شنید، نعره‌ای زد و به زاری گریست:

گفت جباری که با محبوب خویش از برای دشمن معیوب خویش

از وفاداری کند چندین عتاب چون کنم من بی‌وفایی بی‌حساب

عرضه کن اسلام تا دین آورم شرک سوزم، شرع آیین آورم

(۱۸)

*نوع دوستی در پاسداشت حرمت پیر، استاد و معلم

انتقال دستاوردهای فرهنگی و تعلیم و تربیت مستلزم وجود مربی است. از این رو، انسان نیازمند مربی و استاد است. (۱۹) آموزگاران به دلیل نقشی که در آموزش دارند و سعادت دنیوی و اخروی فرد را فرا روی وی می‌دارند از جایگاه ویژه‌ای برخوردارند. در عرفان اسلامی به شأن و

دکتر محمد امین شمسی نیا و همکاران: اخلاقی نوع دوستی در آثار عطار نیشابوری

عدل کن تا در میان این نشست
ذره‌ای زان مملکت آری به دست
عدل نبود این که بنشین خوشی
می‌زنی در هر سرایی آتشی
گر چو خود خواهی رعیت را مدام
مملکت را عادل باشی تمام

(۱۹)

در داستان دیگری از الهی‌نامه آمده است که: بامداد روزی سلطان محمود غزنوی از مکانی می‌گذشت؛ به ناگاه کسی در مقابلش قرار گرفت؛ با داد و فغان راه را بر او گرفت؛ دست بر افسار او استوار بیست و خواهان دادگری شاه شد. کسی از او پرسید: شاه چرا در رویدادی مشابه که فلان وقت مظلومی راه بر او گرفت، هیچ توقف نکرد، اما اکنون علت ایستادنش چیست؟

«شهبش گفتا که بوم آن زمان مست
که بگرفت او عنان من به یک دست
کنون هر موی این مظلوم دستیست
که از هر موی وی بر من شکستیست

چو چندین دست بینم در عنانم
اگر دستم دهد چون اسب رانم؟
گرفتم میان این همه دست
نمی‌دانم که چون بیرون توان جَست

[چو افتادن در این ره سود مرد است
ببفتد هر که اینجا اهل درد است]

بلندی چون در این ره پست گیرند
عنان پادشه بی دست گیرند

کسی باید به خون درگشته صد بار
که تا گردد ز افتادن خبردار

تو را تا روی در اعزاز باشد
کجا بر رویت این در باز باشد»

(۱۶)

نوع دوستی در حق یتیمان

«دوستی و مهربانی با یتیم، نرم و شیرین سخن گفتن با او و احترام و گرمی داشتن وی، یکی دیگر از حقوق انسانی است که خداوند آن را از جامعه اسلامی خواسته است. عواطف کودک پدر از دست داده، آن چنان ظریف و حساس می‌شود و در گفتار و کردار دیگران کنجکاو می‌گردد که چه بسا کردار و گفتاری که دیگر کودکان را ناراحت نمی‌کند، او را می‌آزارد.» (۲۰)

عطار در ابیات زیر، جنت و دوزخ را باز بسته یتیم‌نوازی و یتیم‌آزاری می‌داند و بی‌خبران را از عاقبت تلخ گریه یتیم می‌آگاهاند.

خاطر ایتم را دریاب نیز
تا ترا پیوسته حق دارد عزیز
چون شود گریان یتیمی ناگهان
عرش حق در جنبش آید آن زمان
چون یتیمی را کسی گریان کند
مالک اندر دوزخش بریان کند
آنکه خندانند یتیمی خسته را
باز یابد جنت در بسته را

(۵)

جایگاه معلم و به‌طور کلی هر کس که نقش تعلیم را ایفا می‌کند، اشاره رفته است. در ازای این خدمات، حقوقی بر ذمه متعلمین است که باید ادا شود. در این باره عطار می‌فرماید:

و گفت: ادب به جا آوردن مرید، حرمت پیران بود. (۸)
در شرح حال امام محمد غزالی به تاسی از کلامی گوهریار از پیغمبر اسلام (ص) آورده است:

«و گفت: من بنده کسی‌ام که مرا یک حرف از آداب تعلیم کرده است.» (۸)

در ذکر احوال سهل تستری نیز بر آداب نشستن نزد استاد و رعایت ادب حضور در پیشگاه او تأکید شده است:

«نقل است که روزی سهل در تستر پای گرد کرد و پشت به دیوار باز نهاد و گفت: سلونی عما بدا لکم. گفتند: پیش از این، از این‌ها نکردی. گفت: تا استاد زنده بود شاگرد را به ادب باید بود.» (۸)

نوع دوستی حکام در حق مردم

در نظام سیاسی و اجتماعی اسلام، حقوقی متقابل برای حاکم و مردم ترسیم شده است که دو طرف باید پایبند به ادای آن باشند. این پایبندی به احقاق حقوق دو سویه است.

«در یک قصه مصیبت‌نامه، دیوانه‌ای ویرانه‌نشین خسرو عهد خویش، انوشیروان، را بالای سر خود می‌بیند. از وی می‌پرسد که آیا تو انوشیروان عادل؟ شاه جواب می‌دهد که چنین می‌گویند. دیوانه می‌گوید: دهان آن‌ها را که چنین می‌گویند به خاک بینبار. آیا این عدل است که من سی سال تمام در این ویرانه بدین زاری سر می‌کنم و تو هر شب بر تخت زر غنوده باشی و همه اسباب نعمت برایت آماده باشد؟» (۹)، سپس:

زان سخن‌ها دیده نوشین روان
کرد در دم اشک چون باران روان
گفت تا تدبیر کار او کند
خدمت لیل و نهار او کند

(۱۹)

عطار در ابیات ذیل حاکم را به تهذیب نفس^{۱۳} و رعایت عدالت در حق خاص و عام توصیه می‌کند.

عادل آن باشد که در ملک جهان
داد بستاند ز نفس خود نهان
نبودش در عدل کردن خاص و عام
خلق را چون خویشان خواهد مدام

(۱۹)

در ابیات زیر، ذره‌ای از سلطنت اخروی را بهتر از صد جهان حکومت این جهان می‌داند و رعایت عدل و انصاف^{۱۴} این جهانی را راه رسیدن بدان سلطنت ماندگار می‌داند. این عدالت زمانی تحقق می‌یابد که حاکم، همدرد^{۱۵} زیردستانش باشد و رنج و آزار آن‌ها را برتابد:

ملک عقبی خواه تا خرم بود
ذره‌ای زان ملک صد عالم بود

نتیجه گیری

اخلاق نوع دوستانه، نزد اهل عرفان فضیلت و ارج قابل توجهی داشته است. متصوفه به عنوان یک طبقه اجتماعی هم از نظرگاه نشر اندیشه های اخلاقی و فضیلت محور و هم از نظرگاه عاملیت بدین اندیشه ها در انعکاس آن نقش قابل توجهی داشته اند. در این میان باز نویسندگان و شاعران صوفی مسلک، نقش پررنگ تری ایفا نموده اند. لذا برای ردیابی اندیشه ها انسانی و اخلاقی مبتنی بر نوع دوستی، آثار شاعران و نویسندگان اهل عرفان جزء منابع قابل توجه در این زمینه اند. شیخ فریدالدین عطار نیشابوری، شاعر و عارف نامی قرن شش و هفت، هم به علت کثرت آثار و هم به دلیل عنایت و توجه خاص به اخلاق نوع دوستانه در این زمینه سرآمد است. مطالعه آثار او از یک جهت نشان دهنده وسعت اطلاعات او در زمینه حکمت و اخلاق و از جهت دیگر نشان دهنده اهمیت نوع دوستی از نظرگاه اوست. کمتر دیوانی از شاعران و سخنوران می توان یافت که هم از نظر کمیت و هم از نظر تنوع با عطار برابری کند. اخلاق نوع دوستی در سلوک با والدین، همسر، فرزندان، خویشان و نزدیکان و همسایگان، مردمان و زیردستان، ایتم، کودکان و اسرا، حتی غیرمسلمانان تیلوری ویژه در کلام عطار یافته است. از دلایل این توجه ویژه شیخ فریدالدین به نوع انسانی این است که او از مدح که رویکرد غالب شعرای هم دوره اوست، روی گردان و گزارشگر دردهای انسانی است. وی فارغ از هرگونه صبغه نژادی و مذهبی برای نوع انسان از آن نظر که انسان است حقوقی در نظر دارد، زیرا دیدگاه وی مبتنی بر ارزش ذاتی انسان است. عطار در میان مردم زیسته و در داروخانه اش روزانه درد و رنج های مردم را به چشم عیان دیده و با دل و جان چشیده، بر همین اساس در آثار خود گزارشگر دیده ها و دریافت های خود از احوال مردمان است. از سوی دیگر نگاه فراعقیدتی و بدور از تعصب، صبغه خاصی به اخلاق نوع دوستی وی بخشیده است. این بینش جهان شمول در زمینه نوع دوستی و کرامت انسانی در ادب فارسی کم نظیر است. در دایره رأفت اسلامی عطار، همگان مجال حضور دارند. در آثار او عنایت به غیر مسلمانان بازتابی نیک یافته است و همین التفات، بدون در نظر آوردن عقیده و مذهب نمایانگر اعتقاد او به ارزش ذاتی بشر است. در جهان نزاع برای بقا آن روزگاران، این گونه اندیشه ها از ارج و جایگاهی والا برخوردارند.

ملاحظه های اخلاقی

در این پژوهش مروری با معرفی منابع مورد استفاده، اصل اخلاق امانت داری علمی رعایت و حق معنوی مولفین آثار محترم شمرده شده است.

واژه نامه

1. Ethics	اخلاق
2. Virtualism	فضیلت گرایی
3. Conscientious	وظیفه گرایی
4. Altruism	نوع دوستی
5. Affection	محبت

6. Beneficence	نیکوکاری
7. Ethical teachings	آموزه های اخلاقی
8. Reverence	حرمت
9. Euphoria	رضایت
10. Pleasant manners	رفتار نیکو
11. Goodness neighborliness	حسن همجواری
12. Brotherhood	اخوت
13. Self-purification	تهدیب نفس
14. Impartiality	انصاف
15. Sympathy	همدردی

References

- Ritter H. (2009). The ocean of the soul. Translated by: ZaryabKhoee A, Babiverdi M. 2nded. Tehran: Al-hoda Publication. (In Persian).
- Nafisi S. (2005). Biography of Sheykh Farid-al-Din Attar Neyshabouri. Tehran: Iqbal Publication. (In Persian).
- Shajiee P. (1994). Attar's worldview. 2nded. Tehran: Virayesh Publication. (In Persian).
- Forouzanfar B. (1974). A description of the life and the critique and analysis of the works of Farid-al-Din Mohammad Attar Neyshabouri. 2nded. Tehran: Dekhoda Publication. (In Persian).
- Attar Neyshabouri F. (1819). Pand-nameh, by Soleastra Desai B. Paris: The Royal House. (In French).
- Mehdipour H. (2016). The mystical ethics theory of Attar Neyshabouri. Pajooheshname Erfan; 0(15): 165-191. (In Persian).
- Ibn Monavvar M. (2007). Asrar-al-tawhid fi maghamat-al-Shaiakh Abou-Said. introduction, correction and suspension. Tehran: Agah Publication. (In Persian).
- Attar Neyshabouri F. (2007). Tazkert al-Awlia, with the introduction. 3thed. Tehran: Dorr Publication. (In Persian).
- Zarrinkoub A. (2000). Sada-ye bal-e Simorq. 2nded. Tehran: Sokhan Publication. (In Persian).
- Ali Morad A. (2011). Human rights in poetries of Rumi and Attar. [M.A Thesis]. Tehran: Islamic Azad University. Central Tehran Branch. (In Persian).
- Mousawi M. (2013). Altruism and peace of Attar views. [M.A Thesis]. Tehran: Islamic Azad University. Central Tehran Branch. (In Persian).
- Ghanbari S, Ardalan MR, Beheshtiyerad R, Soltannezhad V. (2015). Professional ethics and its relationship to quality higher education faculty. Ethics in Science and Technology; 10(2). (In Persian).
- Tabatabaee MH. (1983). Teaching religion. 1st ed. Qom: Eslami Publication. (In Persian).
- Sabeq S. (2014). Fiqh-al-sonna, translated by: Ebrahimi M. 3thed. Tehran: Mardom Salari Publication. (In Persian).

18. Zakavati gharagzlou A. (2015). Ethics in viewpoint of humanistic, enlightenment and meliorism. Ethics in Science and Technology; 9 (4): 1-10. (In Persian).
19. Attar Neyshabouri F. (2016). Mosibat-nameh. 7thed. Tehran: Sokhan Publication. (In Persian).
20. Sobhaniniya M. (2010) The way of life (kinship relations). Islamic Education; 29(80): 62-80. (In Persian).
15. Mokhtariyan T, Farhud DD, Malmir M. (2017). Moral imperative of breastfeeding & commitment to the children's rights. Ethics in Science and Technology; 12 (1): 5-9 (In Persian).
16. Attar Neyshabouri F. (2015). Elahi Nameh. Correction of: Shafiee Kadkani MR. 5thed. Tehran: Sokhan Publication. (In Persian).
17. Attar Neyshabouri F. (2013). Mantegh Al-teyr. Correction of: Shafiee Kadkani MR. 16thed. Tehran: Sokhan Publication. (In Persian).